अन्यमते तु अदृष्टविशेषस्यैव धर्मत्वं तत्त्वबोधिन्यां तदुभयमतं संक्षिप्य दर्शितं यथा

"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति। चोदनैव लक्षणं प्रमाणं यस्य तादृशो योऽर्थः स धर्मः चोदना प्रवर्त्तको वेदो विधिरूपः। चुद प्रेरणे इत्यस्माच्चौरादिकधातोः वेदमात्रस्यैवेयं परिभाषेत्यपरे। तथा च वेदैकप्रमाणगम्योऽर्थः पुण्यनामाऽदृष्टविशेषः धर्मः कार्य्यापूर्वापरनामा तथा च तार्किकाः विहितक्रियया साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः। प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्म उच्यते"। भविष्ये "धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयसाधनम्"। तैत्तिरीयश्रुतिरपि "धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति धर्मेण पापमपनुदतीति" प्रशंसामभिदधती अभ्युदयसाधनं धर्म इति प्रतिपादयति। भाष्यमपि "कोऽर्थो योऽभ्युदयाय"। गुरुमते विधेरपूर्वे शक्त्याऽपूर्वस्य विधिवाच्यत्वात् वेदगम्यत्वं सूपपन्नमेव। अगृहीतग्राहित्वस्य प्रामाण्यरूपत्वाद्वेदमात्रलभ्यत्वमपूर्वस्य। अन्येषां मते तु यागादेरिष्टसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या कल्प्यत्वेऽप्यपूर्वस्य, वेदस्य प्रवर्त्तकत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पनीयत्वेन वेदमूलकत्वात् वेदप्रमाणकत्वम्। भट्टमते तु चोदना प्रेरणा फलभावना लिङाद्यर्थाभिधारूपा तया च केन कथमित्याकाङ्क्षामुत्थाप्य लक्ष्यते आश्रीयते कर्त्तव्यत्वेन बोध्यते यः करणीभूतो धात्वर्थयागादिः स धर्म इत्यर्थः तथाच विश्वामित्रः "यमार्य्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिनः। स धर्मोयं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते" इति। अतएव "चोदनागम्योग्निहोत्रादिर्धर्मो नातल्लक्षणचैत्यवन्दनादिरिति" शास्त्रदीपिका। तत्र चोदनागम्यो वेदबोधितकर्त्तव्यताक इत्यर्थः। अत्र मते धर्मशब्दो निरूढलाक्षणिकः अदृष्ट एव तस्य शक्तेः "स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः" इत्युक्त्वा "शस्तञ्चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च" इत्यमरोक्तेः द्रव्ये तज्जनके धर्मिणि त्रिषु वाच्यलिङ्गमित्यर्थः। अतएव भट्टवार्त्तिकं "द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते। तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्मता श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते। ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचराः" इति। यद्यपि पुण्यनामादृष्टविशेष एव धर्मस्तदर्थस्तथापि द्रव्यक्रियादीनामपि धर्मत्वं व्यवस्थापयिष्यते तेषां धर्मजनकतया कारणे कार्य्यत्वोपचारात् तेषु धर्मव्यपदेश इति भावः। न ताद्रूप्येण न स्वरूपतः, अपि तु धर्मजनकतयेति शेषः। धर्मजनकत्वे मानमाह श्रेय इति "श्रेयोऽभ्युदयसाधनम्" उक्तभविष्यवचनात् तत्र साक्षात् स्वर्गादिसाधनमदृष्टं तत्साधनता यागादेरित्यर्थः ताद्रूप्येण स्वरूपतः। अत्र च वेदमात्रप्रमाणलब्धसत्ताकार्थत्वं लक्षणं गुणविशेषश्च स्वरूपं, द्वितीयमते वेदैकप्रमितकर्त्तव्यताकार्थत्वं लक्षणं द्रव्यक्रियागुणादयः स्वरूपम् उभयत्र वेदप्रामाण्यादेव प्रामाण्यम्"।

तद्भेदादिकं हेमाद्रिव्रतखण्डे उक्तं यथा भविष्यपु० "वर्णधर्मः स्मृतस्त्वेक आश्रमाणामतः परम्। वर्णाश्रमस्तृतीयस्तु गौणो नैमित्तिकस्तथा। वर्णत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः सम्प्रवर्त्तते। वर्णधर्मः१ स उक्तस्तु यथोपनयनं नृप। आश्रमञ्च समाश्रित्य यो धर्मः सम्प्रवर्त्तते। स खल्वाश्रमधर्मस्तु२ भिक्षादण्डादिको यथा। वर्णत्वमाश्रमत्वञ्च योऽधिकृत्य प्रवर्त्तते। स वर्णाश्रमधर्मस्तु३ स्यान्मौञ्जी मेखला यथा। यो गुणेन प्रवर्त्तेत गुणधर्मः ४ स उच्यते। यथा मूर्द्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनम्। निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः सम्प्रवर्तते। नैमित्तिकः ५ स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा" "वर्णत्वमेकमाश्रित्येति एकशब्दो वक्ष्यमाणोभयनिमित्तव्यावृत्तिपरः, वक्ष्यमाणधर्मभिन्नत्वात् अयं त्वाश्रमत्वमनपेक्ष्य वर्णत्वनिमित्तकोऽतः सत्यामप्युपनयनस्याष्टवर्षत्वाद्यपेक्षायां नैकशब्दविरोध इति। अथवा वीप्सायामेकशब्दः ततश्चैकैकं वर्णत्वमुद्दिश्य यो विधीयते स वर्णधर्म इति अतएवाष्टवर्षादिवाक्यैरनेकवर्णत्वोद्देशेन विधीयमानमुपनयनं दृष्टान्तीकृतम्। निमित्तमेकमाश्रित्येत्यत्र प्रायश्चित्तस्य नित्यकाम्यवैधर्म्यमात्रेण नैमित्तिकत्वं न तु राहुदर्शननिमित्तस्नानादिवदकरणजनितदोषपरिहारार्थतया, निषिद्धकर्मकृताधर्मपरिहारार्थतयैव तद्विधानोपपत्तेः। न च जातेष्टिवदुभयार्थत्वं, तत्र फलनिमित्तयोरुभयोरुपात्तत्वान्न त्विह तथेति। साधारणधर्मस्तु महाभारते। "श्राद्धकर्म तपश्चैव सत्यमक्रोध एव च। स्वेषु दारेषु सन्तोषः शौचं विद्यानसूयिता। आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो६ नृप!" चातुर्वर्ण्यस्येति शेषः। "तपश्चान्द्रायणादि। यदाह देवलः "व्रतोपवासनियमैः शरीरोत्तापनं तपः"। व्रतशब्दोऽत्र स्नानदानजपहोमपूजादिपरः। एतेन व्रतखण्डप्रतिपाद्यानां धर्माणामपि साधारणत्वं सूचितम्। आत्म-